

GÖTEBORGS UNIVERSITET

Dödsfall i skolan

En kvalitativ studie om sorg och krishantering

Bilgis Jorat & Li Svensson

Allmänt utbildningsområde 3, LAU370
Handledare: Kerstin Wendt- Larsson
Examinator: Magnus Hermansson Adler
Rapportnummer: VT-10 2611-046

Abstract

Titel:	Dödsfall i skolan - En kvalitativ studie om sorg och krishantering
Författare:	Bilgis Jorat & Li Svensson
Termin och år:	Vårterminen 2010
Institution:	sociologiska institutionen
Handledare:	Kerstin Wendt- Larsson
Examinator:	Magnus Hermansson Adler
Rapportnummer:	VT-10 2611-046
Nyckelord:	Kris, sorg, krishantering.

Syfte och frågeställningar

Vi kommer i vår studie att studera fem krisplaner för att se vilken beredskap dessa skolor påvisar, i sina krisplaner, inför en eventuell krissituation i samband med dödsfall. Vår förhoppning är att bidra med ökad kunskap om sorg, kris och dödsfall i skolan samt ge en bild av de studerade skolornas krisplaner.

- Hur kan en bra krisplan vara uppbyggd?
- Vilka delar är väsentliga för att en kris ska kunna bemötas på bästa sätt?

Metod

Studien utgår från en kvalitativ metod då den passar studiens syfte och frågeställningar. Vi kommer att studera fem skolors krisplaner, där vi kommer att bearbeta dem utifrån våra frågeställningar. Vidare försöker vi att se likheter och skillnader i och mellan de olika skolornas krisplaner. Vi kommer att titta på hur de olika skolorna är beredda om kriser uppstår, samt hur skolorna har behandlat fenomenet dödsfall i sina krisplaner. Vi kommer även att studera vilka redskap och riktlinjer skolorna anger i sina krisplaner. Detta för att se vilka möjligheter lärare har att utgå ifrån när det handlar om att bemöta barn i sorg och kris. Vi kommer också, i viss mån, fokusera på lärarens roll i krisplanerna, när det gäller de ansvarsområden som presenteras, då det är denna roll som vi har utbildat oss för.

Slutsatser

Vi har kommit fram till att samtliga krisplaner saknar information om hur det förebyggande arbetet inför eventuella krissituationer har sett ut. Vi ser förberedelse, såsom simuleringsövningar, krisseminarium och workshops, som en nödvändighet för att kunna bemöta barn i sorg och kris i skolan. Vi har kommit fram till att skolpersonalen omöjligt kan se eller lägga märke till när barn befinner sig i kris och mår dåligt, om de inte är förtrogna med kunskap om kris och sorgereaktioner.

Innehållsförteckning

Innehållsförteckning	1
1 Inledning	3
2 Bakgrund	3
3 Disposition	3
4 Syfte och frågeställningar	4
5 Litteraturpresentation	4
6 Teoretisk anknytning	5
6.1 Barnens rätt	5
6.2 Skillnaden mellan sorg och kris	5
6.3 Definition av begreppet kris.....	6
6.4 Krisens olika faser	6
6.4.1 1- Chockfasen.....	6
6.4.2 2- Reaktionsfasen	6
6.4.3 3- Bearbetningsfasen	7
6.4.4 4- Nyorienteringsfasen	7
6.5 Definition av begreppet sorg.....	7
6.6 Att uppleva sorg	7
6.6.1 1- Känslor.....	8
6.6.2 2- Fysiska förnimmelser.....	8
6.6.3 3- Kognition	8
6.6.4 4- Beteenden.....	8
6.7 Kritik mot sorgprocessen	8
6.8 Barns sorgereaktioner.....	9
6.8.1 1- Den tidiga fasen	9
6.8.2 2- Den akuta fasen.....	9
6.8.3 3- Sorgen sjunker undan.....	9
6.9 Barns uppfattningar av döden.....	10
6.10 Stöd för barn i kris och sorg i skolan.....	10
6.10.1 Handlingsplaner för krishantering i skolan.....	10
6.11 Ansvar vid krissituationer i skolan.....	11
6.12 Krisgrupper.....	11
6.13 Sorg - och krisstöd i skolan.....	11
6.13.1 Klassrumssamtal.....	13
7 Metod	13
7.1 Kvalitativ Studie	13
7.2 Genomförande.....	14
7.3 Bortfall.....	14
7.4 Urval.....	14
7.5 Generaliserbarhet.....	15

7.6	<i>Begränsningar</i>	15
7.7	<i>Etiska ställningstaganden</i>	15
8	Resultat	15
8.1	<i>Skola A</i>	16
8.2	<i>Skola B</i>	17
8.3	<i>Skola C</i>	19
8.4	<i>Skola D</i>	20
8.5	<i>Skola E</i>	21
8.6	<i>Konkreta likheter och skillnader</i>	23
8.7	<i>Skolornas kompletterande svar</i>	23
9	Diskussion och slutsatser	24
10	Vidare forskning	27
11	Referenser	28
11.1	<i>Litteratur</i>	28
11.2	<i>Rapporter</i>	29
11.3	<i>Internet</i>	29
12	Bilaga 1	30

1 Inledning

En dag kommer vi alla att dö. Katastrofer som tsunamivågen i Sydostasien får oss att inse att denna dag kan komma när vi minst anar det. Plötsligt står en bänk tom i klassrummet och det är vår uppgift som lärare att fånga upp de barn som är kvar i deras sorg. Vi ställer oss frågan vilka riktlinjer vi, som blivande lärare, får som vägledning inför dessa kriser och hur vi på bästa möjliga sätt kan bemöta barn i sorg? Nilzon (2004) menar att skolan är en av de mest sårbara arbetsplatserna som finns i samhället. Då det är en plats där många barn och ungdomar vistas under samma tak. Vidare menar Nilzon att varje allmän skola i Sverige är skyldig att utarbeta en krisplan. Vi vill med denna studie göra en djupdykning i fem skolors krisplaner för att se vilken beredskap de påvisar inför ett eventuellt dödsfall.

2 Bakgrund

Vi har under vår lärarutbildning, inom vår inriktning ”Människa, natur och samhälle”, tagit del av kunskaper som berör biologiska livscyklar. Vi fick studera naturens och djurens livscyklar, dock problematiserades inte frågor som berörde människans död nämnvärt. Hur vi som lärare ska agera vid krissituationer, när någon i skolan dör, har alltså inte berörts och därför känner vi ett behov av att studera detta fenomen vidare. Vi har båda genomgått traumatiska kriser i våra liv och vi kan därför relatera starkt till ämnet. Hur sörjande barn ska bemötas i skolan kan ses som tabubelagt. Det är för oss en fråga som berör och bör därför plockas fram i ljuset.

3 Disposition

Efter en kortfattad inledning och bakgrund till arbetet presenteras studiens syfte och frågeställningar. I vår litteraturpresentation presenterar vi de författare, med forskningsbakgrund, som legat till grund för arbetet samt ger en bild av hur litteraturläget inom området sorg och kris ser ut. I den teoretiska bakgrunden beskrivs först och främst barnens rätt. Vidare presenteras skillnaden mellan sorg och kris, för att sedan beskriva begreppen kris och sorg enskilt. I nästa steg illustreras barns upplevelser av döden. Vidare följer ett avsnitt som berör stöd för barn i kris och sorg i skolan, där både skolans och lärarens roll synliggörs. I metoden presenterar vi en kvalitativ metod och argumenterar för varför denna metod har varit passande för studien. I metoden redogör vi även för andra väsentliga delar såsom; genomförande, bortfall, urval, generaliserbarhet, begränsningar och etiska ställningstaganden. I resultatet presenteras de studerade skolornas krisplaner till en början enskilt. Efter detta följer en kort redogörelse med konkreta likheter och skillnader som finns i de studerade krisplanerna. Resultatet avslutas med de svar som de studerade skolorna givit på de kompletterande frågorna som berör framtagningen av krisplanerna. I diskussionen kopplas den teoretiska bakgrunden ihop med resultatet. Viktiga poänger, som är relevanta i relation till syftet och frågeställningarna, problematiseras med stöd av den bearbetade litteraturen. I diskussionen redogör vi också för vår definition av en *bra* krisplan och redovisar våra slutsatser. Studien avslutas med förslag på vidare forskning.

4 Syfte och frågeställningar

Kunskap om sorg och kris kan ge oss en beredskap inför krissituationer i skolan samt bidra till en ökad förståelse för andra som möter krisdrabbade barn. Vi kommer i vår studie att studera fem krisplaner för att se vilken beredskap dessa skolor påvisar, i sina krisplaner, inför en eventuell krissituation i samband med dödsfall. Vår förhoppning är att bidra med ökad kunskap om sorg, kris och dödsfall i skolan samt ge en bild av de studerade skolornas krisplaner.

Följande frågeställningar fokuserar studien på:

- Hur kan en bra krisplan vara uppbyggd?
- Vilka delar är väsentliga för att en kris ska kunna bemötas på bästa sätt?

5 Litteraturpresentation

I sökandet efter passande litteratur, med forskningsbaserad bakgrund, fann vi att det inte finns mycket litteratur som anses vara trovärdig inom området. Dock finns det stora mängder litteratur som är av erfarenhetsbaserad karaktär och denna litteratur har vi endast använt oss av i begränsad mängd och med kritiska ögon. Det finns också mycket litteratur, om sorg och kris, som är skriven av ickedisputerade psykologer och psykoterapeuter, vilket inte självklart ger dem en forskningsbaserad bakgrund. Vi är medvetna om att den erfarenhetsbaserade litteraturen inte helt kan ses som tillförlitlig då den inte är forskningsbaserad.

Litteraturen som vi har använt oss av, är till största möjliga del, litteratur som Skolverket rekommenderar för arbete med sorg, kris och beredskap i skolan. De böcker som vi har valt att ge en närmre presentation av, är den litteratur som vi anser ligga till grund för vårt arbete och som är forskningsbaserad. Övrig erfarenhetsbaserad litteratur har varit viktig i delar av arbetet, men vi kommer inte att presentera dem närmre.

Johan Cullberg är professor i psykiatri med lång erfarenhet av kliniskt och vetenskapligt arbete. Cullberg behandlar ämnet kris utifrån det psykologiska - och sociala perspektivet. Vi har särskilt använt de delar där han beskriver den traumatiska krisens förlopp och hur barn hanterar kriser i olika åldrar. Cullberg har varit vetenskapligt råd vid Socialstyrelsen och vi anser att han är mycket tillförlitlig på grund av hans gedigna forskningsbakgrund. Cullbergs bok, *Kris och utveckling* (2006), har varit till stor hjälp i vårt arbete.

Vi har till stor del använt oss av Atle Dyregrov som är psykolog och chef för Senter for Krisepsykologi i Bergen, Norge. Dyregrovs böcker; *Det sociala nätverkets stöd vid plötsliga dödsfall - när livet måste gå vidare* (2008), *Beredskapsplan för skolan* (2008) & (1997), *Små barns sorg* (1999) och *Sorg och omsorg* (1995) handlar om barn i sorg och skolors beredskap. Dyregrov har gjort undersökningar knutna till Rädda barnens projekt, *Barn i sorg/Barn som anhöriga*. Vidare har Dyregrov framställt hur skolor ska hantera olika krissituationer och vilka kunskaper som behövs, för att kunna bemöta barnen på ett bra sätt. Dyregrov har även genomfört undersökningar som har visat att barn som har förlorat sina nära och kära har fått sänkt motivation och uppvisat svikande prestation i skolan. Det har framkommit att dessa barn har fått sänkta betyg, koncentrationsvårigheter och hög frånvaro i samband med dödsfallen. Detta har vi haft stor nytta av i vårt arbete. Med tanke på att Dyregrov, i uppdrag av Rädda Barnen, har genomfört ett stort antal undersökningar så anser vi honom vara trovärdig i samband med denna studie.

Gurli Fyhr är docent, psykolog och sorgforskare vid Karolinska institutet i Stockholm. Fyhr har forskat, undervisat och varit yrkesverksam inom sorg och sorgearbete i 30 år. Vi har använt oss av Fyhr och hennes bok, *Hur man möter människor i sorg* (2003) och då särskilt de avsnitt som definierar skillnaden mellan sorg och kris.

I vår studie har vi valt att presentera J. William Worden professor i psykologi, och de generella beteenden som den normala sorgen kan ge uttryck för hos människor. Dessa beteenden beskriver han i sin bok, *Sorgerådgivning och sorgeterapi* (2006). Vi är medvetna om att det är generella mönster hos sörjande och att det inte ligger ett särskilt fokus på de känslor och beteenden som barn uppvisar i sorg och kris. Vi väljer dock att använda oss av Worden för att ge en allmän bild av hur människor kan reagera i sorg och tar stöd i psykologen Gyllenswärd (1997) som menar att vuxna och barn sörjer olika, men att sorgen ändå liknar varandra. Gyllenswärd beskriver detta i boken, *Stöd för barn i sorg* (1997). För att ytterligare problematisera hur barn sörjer så har vi valt att använda oss av Sis Foster och hennes bok *Barn, död och sorg. Om barn i sörjande familjer* (1990). Foster är barnpsykolog och har forskat kring barns begrepps- och identitetsutveckling.

Kjell R. Nilzon är fil- dr i psykologi och arbetar som skolpsykolog och har mycket erfarenhet inom kris och behandlingsarbete. Vi har använt oss av Nilzons bok, *Krishantering* (2008), där han beskriver väsentliga verktyg för krishantering samt vilken kompetens som krävs när eventuella kriser uppstår. Vi har särskilt använt oss av de delar där Nilzon betonar vikten av krisgruppens funktion i krissituationer samt krissamtalens betydelse.

6 Teoretisk anknytning

6.1 Barnens rätt

FN:s konvention om barnens rättigheter hävdar att barn bör växa upp i en familjmiljö och vara omgivna av lycka, kärlek och förståelse för att kunna uppnå en fullständig och harmonisk utveckling. Barnkonventionens tredje artikel menar att alla barn ska garanteras det skydd och den omvårdnad som de behöver för en god välfärd. Lpo94 poängterar att skolan skall främja förståelse för andra människor och förmåga till inlevelse för att kunna förstå andra människors situation. Lpo94 menar vidare att lärarens uppgift är att utgå från varje enskild individs speciella förutsättningar och behov. Läraren ska också kunna ge stöd till elever som befinner sig i ett utsatt läge (Utbildningsdepartementet, 1994).

6.2 Skillnaden mellan sorg och kris

Enligt Fyhr (2003) är begreppen kris och sorg ständigt förekommande i litteratur som berör sorg, kris och krishantering. Därför är det särskilt viktigt att definiera dessa två, som enligt Fyhr (2003) är, bärande begrepp. Definitionen kan också hjälpa till att förklara innebörden av att hantera kris och sorg. Det är mycket viktigt att hålla isär begreppen sorg och kris. De båda begreppen går ofta hand i hand, men har också väsentliga skillnader och bör därför beskrivas enskilt. Fyhr (2003) menar att sorg och kris är två olika processer och bör därför bemötas olika. Vidare menar Fyhr (2003) att det i första hand är tidsperspektivet som är den största skillnaden mellan sorg och kris. Sorgen utspelar sig under en mycket längre tid än vad krisen gör. Om sorgprocessen ses som en väg, så kan krisen ses som ett eller flera dramatiska inslag i sorgen. Om ett barn exempelvis förlorar en förälder, på grund av ett dödsfall, så beror sorgen på den händelsen. Krisen kan komma traumatiskt när föräldern avlider, men den kan också dyka upp senare när barnet inser att livet aldrig kommer bli som det tidigare har varit.

6.3 Definition av begreppet kris

I Nationalencyklopedin definieras begreppet kris som en reaktion på en livssituation där individens tidigare erfarenheter inte är tillräckliga, för att han/hon ska kunna bemöta situationen utan psykiskt smärta och lidande. (www.ne.se/kris, hämtat 29 mars 2010) Enligt Cullberg (2006) kommer begreppet kris från grekiska *krisis* och innebär en avgörande vändning eller en plötslig förändring i en människas liv. Begreppet kris kan användas, för många akuta psykiatriska sjukdomar. Men de olika faserna i människans psykologiska utveckling kallas också för kriser, utan att medföra ett större problem. Det finns fyra olika faktorer som spelar in för att kunna förstå och bemästra en krissituation. Den första faktorn beror på vilken den utlösande situationen är. Exempelvis kan det vara händelser när den fysiska existensen eller den sociala identiteten hotas. Ett exempel på detta kan vara en nära anhörigs död. Den andra faktorn beror på den personliga betydelsen som det inträffade har för den krisdrabbade. För oss som bemöter en människa i kris handlar det med andra ord om förståelse och kunskap om den enskildes tidigare liv som exempelvis barndomsåren. Den tredje aspekten berör den aktuella livsperioden som den enskilde befinner sig i. Slutligen berör den fjärde faktorn de sociala förutsättningarna som den krisdrabbade har med sig i bagaget. Det vill säga vilken familjesituation och vänskapskrets personen har att luta sig emot.

6.4 Krisens olika faser

Enligt Cullberg (2006) har den traumatiska krisen fyra faser som har sitt karaktäristiska innehåll men dock är dessa faser inte åtskilda från varandra. Den traumatiska krisen utlöses av oförutsedda och oväntade händelser som hotar individens trygghet. Det kan exempelvis handla om att en nära anhörig avlider. Den traumatiska krisens faser är; chockfasen, reaktionsfasen, bearbetningsfasen och nyorienteringsfasen.

6.4.1 1- Chockfasen

Cullberg (2006) menar att chockfasen är den första fasen som varar från ett kort ögonblick till några dygn. Under denna fas har individen svårt att acceptera verkligheten och håller ifrån sig den med all kraft. Individen kan inte ta in det som har skett och har svårt att förstå det inträffade. Människor reagerar olika under chockfasen. Vissa uppträder avvikande medan andra skriker och kan vara i ett förvirrat tillstånd. Det är inte heller sällsynt att den krisdrabbade ligger tyst och orörlig och verkar helt paralyserad. Vidare menar Cullberg (2006) att medvetandet grumlar sinnet och vill ta avstånd ifrån den smärtsamma realiteten. Psykoterapeuterna och psykologerna, Andersson och Ingemarsson (1994), hävdar att barn reagerar annorlunda än vuxna under denna fas då de kan fortsätta med vardagliga aktiviteter. Vissa barn kan protestera för att hålla krisen på avstånd. Detta kan göra det svårt för andra barn och vuxna att kommunicera med dem som befinner sig i chockfasen. Mötet med den krisdrabbade kräver stor respekt för dennes uttryckssätt och det kräver kunskap om de naturliga faserna i ett traumatiskt krisförlopp. Cullberg (2006) menar att det under chockfasen är särskilt viktigt med ett gott omhändertagande. Detta innebär att den drabbade inte ska lämnas ensam om chocken är stark. Det kan även vara viktigt att ge exempelvis vatten, då det kan ha en lugnande effekt. Kroppskontakt, som att hålla i hand eller hålla om, har en symbolisk betydelse och en trygghetsgivande innebörd. Känsloerna får komma fram även om någon bearbetning av det som har skett inte kan förväntas just då.

6.4.2 2- Reaktionsfasen

Cullberg (2006) hävdar att chock- och reaktionsfasen tillsammans utgör den traumatiska krisen. Reaktionsfasen börjar när den krisdrabbade inte längre kan blunda för det som har

hänt. Denna fas kan pågå upp till 4-6 veckor efter det inträffade. Individens försvarssystem aktiveras, vilket gör att upplevelsen kan lindras. Cullberg (2006) skriver att den krisdrabbade försöker att hitta svar för det som har hänt, vilket gör att frågan ”varför” ofta upprepas. Den drabbade förnekar verkligheten omedvetet därför att realitetsprövningen är nedsatt. Under reaktionsfasen är försvarsmekanismer, såsom förnekelse, mycket värdefulla och de hjälper den drabbade att stegvis konfronteras med den smärtsamma verkligheten.

6.4.3 3- Bearbetningsfasen

Cullberg (2006) slår fast att bearbetningsfasen börjar när det akuta skedet har lämnats. Denna fas pågår mellan sex månader och upp till ett år efter krisen. Under bearbetningsfasen blir försvarsmekanismerna mindre påtagliga. Bearbetningen kan påbörjas och individen börjar så småningom att vända sig mot framtiden. Den krisdrabbade bryter sakta isoleringen med omvärlden och vågar stegvis att se framåt.

6.4.4 4- Nyorienteringsfasen

Enligt Cullberg (2006) har krisen nu bearbetats men upplevelsen finns inom den drabbade som en smärtsam erfarenhet. Trots att ett år av händelsen förmodligen alltid kommer att finnas kvar så upplever många att händelsen nu fått nya betydelser i livet. Nya kontakter har skapats och den skakade självkänslan har återupprättats. Detta sker under förutsättningen att individen ifråga har försonat med det som har skett. Sagnaden och minnena finns kvar och påminnelser om det förlorade, såsom årsdag, kan upplevas som känslomässigt smärtsamt.

6.5 Definition av begreppet sorg

I Nationalencyklopedin definieras begreppet sorg som "*sorg, stark nedstämdhet och förtvivlan som reaktion på förlust av någon som har stått en nära eller att man har förlorat något viktigt, t.ex. en mycket kär ägodel.*" (www.ne.se/sorg, hämtat 30 mars 2010) Worden (2006) skiljer på orden sorg och sörjande. Sorgen ses som det någon upplever, efter till exempel ett dödsfall av någon som är älskad, men termen kan också användas vid andra former av förluster. Sörjandet ses som den process där den som har förlorat någon måste gå igenom. Fyhr (2003) definierar sorg som ett psykiskt sår där sorgens uppgift är att bearbeta förlusten och läka såret.

6.6 Att uppleva sorg

Cullberg (2006) hävdar att sorgen upplevas som en fysisk smärta när en närstående dör. Alla reagerar olika på en sådan förlust, beroende på vilken roll den döde har haft i personens liv. En av de faktorerna kan vara att dödsfallet har kommit plötsligt och oväntat eller har skett under katastrofala omständigheter. En annan faktor som kan spela in är om den efterlevande har haft en beroende relation med den döde. Såsom ett barns relation till en förälder. Den tomhetsupplevelse som händelsen utlöser sänker livskraften och möjligheten till att uppleva en meningsfull tillvaro.

Worden (2006) har studerat sörjande vid Massachusetts General Hospital och vilka generella beteenden dessa visar när de går igenom en sorgprocess. Alla som möter människor i sorg bör känna till dessa beteenden för att känna igen det som han kallar för normal sorg. Den normala sorgen, som också benämns som okomplicerad sorg, kännetecknas av den stora massan av känslor och beteenden som är vanliga efter en förlust. Detta till skillnad mot den onormala sorgen, den komplicerade sorgen, där den sörjande misslyckas med sitt sorgearbete och sorgereaktionerna blir överdrivet långvariga. Enligt Worden (2006) kan den normala

sorgens beteenden sammanfattas i fyra allmänna kategorier; känslor, fysiska förnimmelser, kognition och beteenden.

6.6.1 1- Känslor

En vanlig känsla bland sörjande är nedstämdhet. Känslan uttrycks ofta i gråt, men behöver inte nödvändigtvis göra det. Vrede, skuldkänslor och ångest är andra exempel på känslor som den sörjande kan uppleva. Det är inte heller ovanligt att den sörjande får en känsla av lättnad och då särskilt när någon avlider på grund av en längre tids sjukdom. Detta är dock ofta kopplat till en känsla av skuld. Även en upplevelse av känslolöshet kan finnas hos den som sörjer och detta beror ofta på att personen har för många olika känslor att hantera på samma gång. De känslor som sörjande upplever behöver inte komma i någon särskilt ordning.

6.6.2 2- Fysiska förnimmelser

Worden (2006) hänvisar här till chefspsykiater Erich Lindemann (1944) och hans tidiga rapport om kännetecknen vid sorg. Några av de mest förekommande fysiska förnimmelserna hos sörjande är tomhetskänsla i magen, tyngd över bröstet och känslan av att halsen känns hopsnörd. Worden (2006) menar att dessa fysiska känslor ofta bortses, men att de har en viktig roll i sorgprocessen. Dessa bekymmer kan ofta oroa de som sörjer och därför brukar läkare uppsökas för kontroll.

6.6.3 3- Kognition

Innefattar olika tankemönster som markerar upplevelsen av sorg. Dessa tankemönster är särskilt vanliga i den tidiga sorgprocessen. Den första tanken vid ett dödsfall är ofta misstro, där den som blir lämnad kvar kan tro att händelsen är ett misstag. Vidare kan den sörjande känna sig förvirrad, ha svårt att hålla ordning på tankarna och vara okoncentrerad. Ett annat tankemönster vid dödsfall är en känsla av närvaro där den som förlorat någon upplever att den döde fortfarande finns i närheten. Worden (2006) har i sin undersökning fastslagit att detta är särskilt vanligt bland barn. Hela 81 % kände sig iakttaga av en avliden förälder fyra månader efter dödsfallet ägt rum.

6.6.4 4- Beteenden

Vid en förlust är sömnstörningar, ätstörningar och socialt tillbakadragande vanliga beteenden hos de sörjande. Ofta brukar dessa beteenden falla sig till rätta efter en tid. Att den som sörjer drömmer om den döde är också mycket vanligt och dessa drömmar kan vara allt ifrån vardagliga till otäcka mardrömmar. Drömmarna kan ha flera uppgifter och kan ge tecken på var i sorgprocessen som den sörjande befinner sig i.

6.7 Kritik mot sorgprocessen

Dyregrov & K. Dyregrov (2008) ställer sig kritiska till de olika modellerna av sorgstadier och sorgefaser som beskrivs i läroböckerna och dessa stadier ses nästan som en allmän uppfattning. De teorier som säger att vi alla måste ta oss igenom ett antal faser i vår sorgbearbetning är inte bekräftade av de undersökningar som Dyregrov & K. Dyregrov (2008) har gjort. De reaktioner som kommer till uttryck i sorgen följer inte det enkla förlopp som tidigare beskrivits i sorgforskningen. Vidare menar Dyregrov & K. Dyregrov (2008) att den teori som vi själva bär med oss kommer att färga vårt bemötande av den som sörjer. Vi måste därför vara medvetna om att alla sörjer på olika sätt. Trots sin kritiska inställning till de olika teorierna om sorg så slår Dyregrov & K. Dyregrov (2008) fast vid att sorgen grovt kan delas in i reaktionerna; chock, reaktion och nyorientering, vilket påminner om den

traumatiska krisens faser. De slår också fast vid att de sörjande måste bemötas individuellt efter deras personliga behov.

6.8 Barns sorgereaktioner

Gyllenswärd (1997) poängterar att vuxna och barn inte sörjer på samma sätt eftersom barnen är just precis det, barn. Dock är vuxna och barns sorg lika intensiv och barnens sorg är ofta mycket djup och långvarig. Vuxna och barn upplever alltså samma sorgereaktioner, men hos barnen varierar reaktionerna beroende på ålder och mognad. När barn förlorar en nära anhörig upplever de stora förändringar och starka känslor utan att vara beredda på dem. Barnen kan exempelvis känna ilska, skuld-känslor och fruktan för att flera inom familjen ska försvinna. Enligt Gyllenswärd (1997) är det givetvis svårt för barnen att förlora någon närstående. De förstår vad som hänt, men de har inte de intellektuella redskapen som krävs för att hantera upplevelsen. Barn orkar bara med sin sorg under korta stunder. De kan först vara jätteledsna, för att i nästa stund leka vidare. På detta sätt håller de undan sorgen. Det är inte heller ovanligt att barn förnekar sorgen, genom att visa känslor som är motsatsen till det som de egentligen känner. Om de exempelvis är mycket rädda kan de bli tuffa och övermodiga och är de ledsna kan de visa upp en glad sida.

Claudia L. Jewett Jarratt (1996), en av USA:s ledande familjterapeuter, menar att barns sorgeprocess har tre stadier; den tidiga fasen, en akut fas och en fas där sorgen sjunker undan. Dock understryks det att alla barns upplevelse av sorg är unik. Det är också viktigt att vara medveten om att dessa faser kan överlappa varandra och komma i en annan ordningsföljd.

6.8.1 1- Den tidiga fasen

Till en början framträder ett antal försvarsmekanismer hos barn. Förnekande är den vanligaste reaktionen. Förnekandet hjälper barn att medvetet eller omedvetet trycka undan de känslor som är mest smärtsamma. Det är inte ovanligt att barn glömmer bort förlusten ibland, vilket gör att barnen kan känna sig tröstade för en stund.

6.8.2 2- Den akuta fasen

I den akuta fasen kan också kallas för den intensiva sorgen. Fasen innehåller flera stadier och varje stadium hjälper barnen att återhämta sig från det som har hänt och stegvis gå mot läkning. I den här fasen ingår känslor som längtan, saknad, ilska och nedstämdhet. Ofta kan barnen uppleva en blandning av dessa känslor, men genom att ta sig igenom dessa stadier så kan sorgen bearbetas. Detta kan vara en mycket långvarig process och kan ta många år för barnet att ta sig förbi.

6.8.3 3- Sorgen sjunker undan

Barn som har klarat sig igenom de tidigare faserna kommer så småningom att börja ta sig vidare i livet. Under den här fasen kommer det synas att barnen får ett bättre psykiskt - och fysiskt välbefinnande och att tillvaron blir mer balanserad. När sorgen sjunker undan kan barnen byta ut vissa vänner. De kommer närmre dem som var ett gott stöd under den svåraste tiden och drar sig ifrån dem som inte kunde stödja dem under den läkande processen. Barnen börjar också söka mening med förlusten och passa in den i sitt nya liv. Den totala smärta som barnen tidigare känt har nu ersatts av en känslighet och omtanke.

Gyllenswärd (1997) skriver om de skolsvårigheter som barn kan få efter en svår förlust. Detta hänger samman med de koncentrationssvårigheter som är vanliga hos barn i sorg. Barnen har så många olika tankar om det som har hänt, hur de har det hemma och hur det ska bli i framtiden. Detta är den vanligaste förklaringen till att barn i sorg inte kan prestera i skolan.

Läxor och skolarbete får ingen plats eftersom barnen har sina egna tankar och känslor att hantera. Under den här perioden är barnen också extra känsliga och sårbara för kamraters och lärares kommentarer. Gyllenswärd (1997) menar att dessa skolsvårigheter kan vara under en mycket lång tid, ofta upp till flera år. Även Foster (1990) belyser att barn i skolåldern har svårt att bemästra den svåra situationen som uppstår när de förlorat någon som står dem nära. Foster (1990) menar att barnen ibland kan ses som små bomber. I barnens sorg finns starka aggressiva känslor som ofta har uppkommit för att barnen känner sig ensamma och övergivna. Här spelar läraren en stor roll, då det ofta är läraren som ger tillrättavisningar. Barnens små bomber utlöses ofta av just dessa tillrättavisningar och precis som Gyllenswärd (1997) menar Foster (1990) att barnen inte har någon kraft eller energi till skolarbetet

6.9 Barns uppfattningar av döden

Enligt Cullberg (2006) har barns uppfattning om döden tre stadier. Det första stadiet är mellan tre och fem år. För barn är döden då inget ickeåterkalligt faktum, utan ett liv under andra omständigheter. Döden är en belastande upplevelse för barn i dessa åldrar medan vuxna kan tro att små barn inte reflekterar över det som har hänt. Vidare menar Cullberg (2006) att det andra stadiet, gällande barns syn på döden, sker mellan fyra till sex års ålder. Döden ses som personifierad, med andra ord att något som är utanför människorna kommer och dödar. Tankar om liemannen och osynliga spöken representerar döden. Barn accepterar att döden är definitivt förekommande, men de tror att de kan skydda sig emot den. I det tredje stadiet, då barnen är mellan nio och tio år, förstår de flesta att döden är ett biologiskt faktum och att det kroppsliga livet upphör. Enligt Dyregrov (2006) begriper barn i den tidiga skolåldern inte vad döden innebär, de tänker att den döde kommer att komma tillbaka. Barn förstår inte att alla livsfunktioner upphör och döden är slutgiltig, vilket beror på bristande erfarenhet av döden. Barns frågor om döden är direkta och konkreta, vilket visar på rädslan att separeras från sina föräldrar och andra de älskar. Barn i de högre åldrarna har bättre förståelse och vet att konsekvenser av dödsfall är långsiktiga. Dessa barn grubblar oftast över det orättvisa, samt att de klandrar sig själva för det som har hänt. Detta skapar rädslor och ångest som lärarna och barnen bör ventilera och skaffa kunskap om. Enligt författaren Huntley (1996), som skriver böcker om hur lärare kan undervisa om döden, är barnen särskilt frågvisa under skolperioden. Eftersom de yngre barnen i skolan tror att döden är en ond varelse som ska komma och ta dem, så vill de ha ingående upplysningar om vad döden innebär. Vidare menar Huntley (1996) att om vi som lärare ska kunna svara på barnens frågor så krävs det att läraren själv redan innan skapat sig en uppfattning om vad döden innebär. En av uppgifterna är att vägleda barnen i deras föreställningar om döden samt att hjälpa barnen mot ett accepterande där döden är en naturlig del av livscykel.

6.10 Stöd för barn i kris och sorg i skolan

6.10.1 Handlingsplaner för krishantering i skolan

Enligt Arbetarskyddsstyrelsens förordning, som trädde i kraft den 1 juli 2000, skall varje arbetsplats ha kunskaper om krisstöd. Arbetstagarna ska känna till första hjälpen och hur krisstödet är organiserat på den arbetsplats som de är verksamma på. Nilzon (2004) menar att skolan är en av de mest sårbara arbetsplatserna i samhället inte minst för att det är en plats med många barn och ungdomar. Enligt Nilzon (2004) är krisplanen en kvalitetsgaranti för krishantering i skolan. Krisplanen ska innehålla väsentlig information om hur skolan ska gå till väga när kriser uppstår. Enligt Skolverket (2000) skall krisplanen uppdateras kontinuerligt och all personal bör känna till den för att kunna påbörja arbetet omgående vid en kris. De upprättade krisplanerna ska vara lättillgängliga och planen ska vara kort och konkret. En

checklista i krisplanen gör det lättare för personalen att veta vilka som ingår i ledningen och vilka befogenheter dessa personer har. Telefonnummer och adresser till de berörda är också värdefulla. Vidare betonar Skolverket (2000) vikten av att det ska finnas en krisgrupp på varje skola som hjälper till och skapar ordning i den kaotiska situationen. Det är viktigt att samtlig personal har kunskap om krisreaktioner och krishantering vilket ger trygghet om en situation skulle uppstå. Både personalen och eleverna i skolan ska ha tränat sig på krissituationer innan de uppstår i form av olika övningar. Dyregrov (2006) menar att det är viktigt att skolorna skriver och utvecklar sina egna beredskapsplaner själva och inte väljer den enkla vägen. Många skolor väljer idag att kopiera andra skolors krisplaner och då missar skolorna de värdefulla diskussionerna som uppstår vid framtagning av krisplanerna. Dyregrov (2006) påpekar också att genom eget beredskapsarbete kan skolan anpassa planen efter egna resurser istället för att bygga upp beredskapsplanen på andra skolors förutsättningar.

6.11 Ansvar vid krissituationer i skolan

Skolverket (2000) synliggör det faktum att rektorn är ledaren och har ansvaret för hur en krissituation ska hanteras. Ansvaret gäller organisation och verksamhet, samt ledning och omhändertagande av personal och elever. Vid en svår kritisk situation på skolan bör rektorn skaffa sig en överblick över situationen och fatta viktiga beslut om de första åtgärderna. Att kunna prioritera är mycket viktigt under krisens akuta skede. Vidare skriver Skolverket (2000) att rektorn är den som representerar skolan gentemot omvärlden. Det är viktigt att rektorn personligen tar kontakt med de drabbades anhöriga, för att erbjuda stöd, samt för att visa skolans deltagande i sorgen.

6.12 Krisgrupper

Nilzon (2004) menar att varje skola ska utforma sin krisorganisation efter sina förutsättningar och de lokala förhållandena. För att skolans krisorganisation ska fungera måste det ingå i uppbyggnadsarbetet att utse lämplig personal och fördela ansvarsområden och befogenheter. Vidare menar Nilzon (2004) att skolledningen ska omsorgsfullt välja krisgruppen där människor med träning i krishantering ska ingå. Krisgruppen ska klara av att arbeta under stress och kaotiska förhållanden och de bör ha de personliga egenskaperna som krävs för att orka med olika mentala påfrestningar. Dessa personer ska även ha både yrkes- och livserfarenhet och ska frivilligt vilja vara med i krisgruppen. De utvalda personerna ska alltså vara beredda på utbildning, övning och annat som kan ta tid i anspråk. Skolans kanslipersonal får nyckelrollen i en krissituation, när det gäller informationsfördelningen både internt och externt. Skolans kanslipersonal har viktig information gällande uppgifter om vilka klasser som finns i skolan och vilka som möjligen har aktiviteter utanför skolan när krisen uppstår. Skolhälsovården, skolsköterskan och skolläkaren ska ha ansvar för kontakterna med sjukhuset. Elevvårdspersonal, psykolog och kurator har psykologisk kunskap och är ofta vana vid att möta människor i kris. Tillsammans med de berörda lärarna ansvarar de för kontakten med eleverna. Skolans krisgrupp bör få utbildning i krispsykologi, om de vanliga mänskliga krisreaktionerna, för att krisgruppen ska kunna fungera väl i svåra situationer.

6.13 Sorg - och krisstöd i skolan

Enligt Huntley (1996) är skolan platsen där barn ska få ställa frågor om saker de funderar över och inte förstår. Döden är ofta ett ämne som barn har många tankar och funderingar kring. Som lärare gäller det därför att ta vara på tillfällena när dessa frågor om döden dyker upp. Genom att svara på deras frågor, så kan vi som lärare, ge barnen en sund uppfattning om döden samt förbereda dem något innan krisen är ett faktum. Det är nämligen inte helt ovanligt att barn inte fått möjlighet att prata om döden och dess effekter förrän något hemskt har

inträffat. Huntley (1996) hävdar att det idealiska är om barnen fått bearbeta ämnet döden innan de förlorat någon. Lärarens roll är därför mycket viktig. För att kunna svara på barnens frågor hjälper det om läraren själv har fått fundera på döden och är medveten om sin egen syn på frågor som berör ämnet.

Enligt Dyregrov (1995) är det normalt polisens ansvar att förmedla dödsbud om det har hänt en olycka. Det är viktigt att låta den sörjande ta den tid han/hon behöver för att kunna möta den drabbades starka känslor och uttryck. Klassläraren är ofta den som känner barnen bäst i skolan. Därför kan denna lärare ofta vara den som vet hur barnen bäst kan bemötas vid en kris. Budskapet ska inte ges sent på dagen och läraren bör ha så mycket information som är möjligt med sig. Barnens tankar och reaktioner bör respekteras och de ska inte hindras att visa och uttrycka sina känslor och sorg. Vidare poängterar Dyregrov (2006) att dödsbudskapet ska ges med omsorg, extra varsamhet och med konkreta fakta. Budskapet ska inte heller innehålla några förskönande omskrivningar. Eftersom det är svårt för barnen att ta till sig dödsbudskapet, ska lärarna bekräfta och berätta det flera gånger.

Cullberg (2006) menar att all krishantering ska ha som målsättning att stödja den drabbades egna läkningsprocesser, så att krisen får genomlöpa en naturlig utveckling till bearbetning och nyorientering. Behandlaren ska inte förneka den smärtsamma realiteten, utan ska varsamt stödja den drabbade i konfrontationen med verkligheten. Den drabbade behöver stöd för att kunna uttrycka sina känslor av sorg, smärta, skuld och aggressivitet. Med sina kunskaper och förmåga till överblick om krisens natur och förlopp, kan den som möter någon i kris uppvisa en hoppfull attityd, även om den drabbade inte vill se och tro på det just då.

Jewett Jarrat (1996) ger ett antal konkreta förslag till hur vi som vuxna kan stödja och uppmuntra barn som upplever sorg. Läraren bör vara medveten om att barnens oro och känslor ska gå före nästan allt annat. Om läraren märker att barnet försöker dela med sig av sina känslor bör läraren genast ge barnet den uppmärksamhet som barnen behöver. Barnen vill att vi ska uppmärksamma deras känslor. Detta är därför viktigt att läraren tydligt berättar för barnen att deras känslor är viktiga och att vi gärna lyssnar på det som barnen har att säga. Dyregrov (1995) menar att vissa barn föredrar att inte prata om det som har hänt. Rådet är då att fråga barnen om hur händelsen ska berättas för resten av klassen och om hur barnen vill bemötas av läraren och andra elever. Det är viktigt att barnen förstår nödvändigheten i att de andra i klassen får veta vad som har hänt, då det kan underlätta sorgearbetet. Dyregrov (1997) menar att skolan ska inta en öppen hållning i krissituationer. Skolan ska vara en plats präglad av omsorg, där barnen ska kunna uttrycka sina tankar och känslor på olika sätt. Vidare menar Dyregrov (1999) att det är viktigt att låta barnen delta i sorgritualer och att prata konkret, ärligt och öppet om det som har hänt. Den vuxne måste lyssna på barnens tankar och funderingar samt ge dem tid att få tala om det som är svårt.

Dyregrov (1999) skriver om lekens betydelse för sorgearbetet. I leken får barnen utlopp för de känslor som de upplever. Leken är barnens naturliga sätt att bearbeta sådant som de upplever som otäckt och skrämmande. Vill de exempelvis leka ambulans eller begravning ska de få göra det, då det är ett sätt för barnen att ta ett steg i sorgearbetet. Vidare skriver Dyregrov (1999) att den vuxne inte ska försöka stoppa dessa lekar.

Cullberg (2006) ställer sig frågor som "*Hur vet vi vad som är bra och inte bra då vi möter en krisdrabbad? Är det bra om vi lyckas hejda tårarna eller om vi får dem att rinna? Är det genom att vi talar om annat eller om det som har hänt som vi hjälper bäst? Vad är för lite och vad är för mycket?*" (Cullberg 2006, s 155). Cullberg (2006) menar att det inte finns något

färdigt recept för hur vi kan bemöta barn i sorg och kris. Det är en komplicerad process. Alla barn och kriser är olika och måste därför bemötas olika.

6.13.1 Klassrumssamtal

Dyregrov (1995) ger förslag på en modell för klassrumssamtal. Detta är ett strukturerat samtal som ska ske dagen efter att ett plötsligt dödsbud har getts. Det är först då som barnen förstått betydelsen av budet. Syftet med klassrumssamtalet är att klargöra det som har hänt och att ge barnen chansen att dela reaktioner och upplevelser. Klassrumssamtalet kan hålla på i upp till två timmar och rast bör undvikas. Rekommendationen säger att två lärare, som känner klassen, bör leda mötet. Mötet inleds med en introduktion där läraren lyfter upp det faktum att det är naturligt med många olika tankar och känslor när en människa dör. Genom att prata om dessa känslor så kan vi hjälpas åt att förstå andras reaktioner på det som har hänt, även om det kan vara smärtsamt att prata om. Vidare följer en faktafas där varje barn får berätta om hur de fick reda på dödsbudet, av vem och vad de gjorde efteråt. Detta görs för att sprida informationen ytterligare samtidigt som ryktesspridning kan förhindras. Under den här genomgången får läraren chansen att se vilka barn som är särskilt påverkade och vilka som kan vara i behov av särskilt stöd. Läraren måste vara medveten om att barnen har ett stort behov av att få ta del av konkret information efter svåra händelser som exempelvis dödsfall. När de fakta som finns är redovisade går mötet vidare till reaktionsfasen. Under den här fasen får barnen berätta om sina tankar, känslor och upplevelser som de haft sedan händelsen. Lärarens uppgift här är att uppmuntra barnen till att dela med sig av upplevelserna till de andra. Detta kan ge ökad förståelse och synliggöra att fler kan ha upplevt liknande känslor. Om barnen i klassen är yngre kan teckningar vara ett verktyg att använda sig av i reaktionsfasen, då dessa kan hjälpa de yngre barnen att sätta ord på sina känslor. Reaktionsfasen är den del av mötet som oftast tar längst tid då det ges utrymme för starka känslor att komma fram. Så småningom följer informationsfasen där fokus ligger på att sammanfatta vad barnen har sagt. Återigen är det viktigt för läraren att peka på de likheter som finns i barnens tankar och reaktioner. Informationsfasen handlar också om att förvarna barnen på känslor som de kan komma att känna och att dessa är normala. Slutligen följer en avslutning som är en sammanfattandefas. Här sammanfattar läraren vad som har tagits upp under mötet och vad som kommer att ske i framtiden. Mötet kan avslutas med att barnen får använda sig av kreativa uttrycksätt, som fingerfärg och rollspel, för att ytterligare sammanfatta det inträffade. Barnen ska givetvis också få möjlighet till att ställa frågor om det är något som inte uppkommit under mötet och fortfarande känns oklart.

7 Metod

7.1 Kvalitativ studie

Studien utgår från en kvalitativ metod då den passar studiens syfte och frågeställningar. En kvalitativ metod gör det möjligt, enligt Holme och Solvang (1997), att utgå ifrån forskarens föreställningar samt att göra tolkningar av informationen. En kvalitativ metod visar en helhetsbild, vilket möjliggör ökad förståelse för det studerade fenomenet. Detta angreppssätt ger oss därför goda möjligheter till att göra relevanta tolkningar av de studerade krisplanerna. Utifrån en kvalitativ metod studerar vi fenomenet, dödsfall i skolan, och med detta som utgångspunkt skapar vi oss en djupare och mer fullständig uppfattning av olika skolors krisplaner. Detta ger oss också en tydligare bild av beredskapen, skolorna påvisar i sina krisplaner, inför ett eventuellt dödsfall i skolan.

Stukát (2005) menar att forskaren i en kvalitativ studie samlar ett antal fakta och analyserar dem i syfte att finna mönster. Vi kommer att studera fem skolors krisplaner, där vi kommer att

bearbeta dem utifrån våra frågeställningar. Vidare försöker vi att se likheter och skillnader i och mellan de olika skolornas krisplaner. Vi kommer att titta på skolornas krisberedskap och hur skolorna har behandlat fenomenet dödsfall i sina krisplaner. Vi kommer även att studera vilka redskap och riktlinjer skolorna anger i sina krisplaner. Detta för att se vilka direktiv lärare har utgå ifrån när det handlar om att bemöta barn i sorg och kris. Vi kommer också, i viss mån, fokusera på lärarens roll i krisplanerna, när det gäller de ansvarsområden som presenteras, då det är denna roll som vi har utbildat oss för.

Holme och Solvang (1997) menar att likheter och skillnader uppstår genom jämförelser. Vi förväntar oss att stöta på både likheter och skillnader då de olika skolornas krisplaner jämförs. Vi tror också att vi kommer att upptäcka relationer och mönster. De krisplaner som vi kommer att jämföra kommer att ha varierat innehåll och form. Vi kommer att fokusera på de delar som berör kriser i relation till dödsfall. Eftersom krisplanerna syftar mot krisartade dödsfall, så kommer vi att begränsa oss till just det. Vidare menar Holme och Solvang (1997) att forskningsarbetet ska vara "objektivt" och inte färgas av forskarens subjektiva förförståelse och fördomar om fenomenet som ska studeras. Vi är medvetna om att våra egna föreställningar om skolan, lärarrollen och döden kommer att påverka vår studie trots vår objektivitet.

7.2 Genomförande

I den första fasen samlade vi in relevant bakgrundsmaterial som vi ansåg vara lämpligt för vår studie. I första hand valde vi litteratur med tydlig forskningsbakgrund, vilket visade sig vara svårt att finna. Det finns mycket litteratur inom området, sorg och kris, men den är till största delen av erfarenhetsbaserad natur. Vi bearbetade det valda materialet samt kontaktade skolor i de valda kommunerna. I den andra fasen bearbetade vi de krisplaner som skolorna bidragit med i syfte att besvara våra frågeställningar. I resultatet presenteras innehållet i skolornas krisplaner till en början enskilt. Vidare presenterar vi krisplanernas konkreta likheter och skillnader för att synliggöra och konkretisera mönster. I samband med bearbetning av krisplanerna fann vi identiska likheter och kände då ett behov av ytterligare information från rektorerna. Vi valde att kontakta skolorna, via mail, med ett par kompletterande frågor rörande framtagning av krisplanerna (se bilaga 1). I diskussionen jämfördes resultatet med den teoretiska bakgrunden för att kunna studera skolornas beredskap med den bearbetade litteraturen. Vidare i diskussionen lyfts poänger, som vi anser vara viktiga för studien fram, samt en diskussion om studiens tillförlitlighet förs.

7.3 Bortfall

Till en början var tanken att jämföra två olika kommuner och dess skolors krisplaner. Eftersom den ena kommunen inte svarade och bidrog med krisplaner, så valde vi att istället gräva djupare i en kommuns krisplaner. Vidare var tanken att studera sex skolors krisplaner, från den valde kommunen, men där var endast fem utav sex krisplaner tillgängliga. Den sjätte krisplanen fick vi aldrig tag på trots överenskommelse med rektor. Davidsson och Patel (2003) kallar detta för det externa bortfallet och menar att det kommer att ha betydelse för resultatet, vilket vi är medvetna om.

7.4 Urval

Studien utgår ifrån fem skolors krisplaner med fokus på de delar som berör kris i samband med traumatiska dödsfall. Samtliga skolor ligger i en kranskommun till Göteborg. Krisplanerna är till antalet lagom till detta arbetets omfång samt är valda av praktiska och tillgängliga skäl. Undersökningsenheter är valda utifrån skolor för tidigare åldrar som finns i

den valda kommunen. För att säkra skolornas anonymitet har vi valt att benämna skolorna som; Skola A, Skola B, Skola C, Skola D och Skola E.

7.5 Generaliserbarhet

Holme och Solvang (1997) menar att generaliserbarheten på en kvalitativ studie vanligen baseras på antagandet att de begrepp och den teorin som forskaren har kommit fram till kan appliceras på liknande situationer. Vi är medvetna om att resultatet skulle bli annorlunda om vi studerade andra skolors krisplaner. Vi anser även att vi har gjort en rimlig tolkning av krisplanerna, då vi har studerat krisplanerna noggrant och med öppna ögon. Därmed anser vi också att resultatet är trovärdigt. Det vi har kommit fram till skulle kunna användas i fortsatta studier som berör barn i sorg och kris i skolan.

7.6 Begränsningar

Vi har valt att fokusera på skolbarn, i de tidigare åldrarna, då det är den här åldersgruppen som vi kommer att möta i vårt arbete som lärare. Vi vill begränsa vår studie till kris och sorg i samband med dödsfall och inte andra orsaker. Detta för att arbetet inte ska spänna över för stora områden. Vi kommer också att fokusera på det som J. William Worden (2006) kallar för den normala sorgen, eller det som också benämns som den okomplicerade sorgen. Den onormala sorgen är mycket komplicerad och kräver vård och då blir en fråga för sjukvården. Vi är dock medvetna om att de barn med onormal sorg ibland går i skolan och att vi då kommer att möta dem i deras sorg. Men då utgår vi ifrån att vi bemöter dem likvärdigt med dem som bär på den normala sorgen. Dock tar vi då extra stöd av den sjukvårdsutbildade personalen, såsom skolsköterska och skolpsykolog, som bör finnas på varje skola.

7.7 Etiska ställningstaganden

Vi kommer att utgå ifrån de forskningsetiska principerna utgivna av Vetenskapsrådet (2002) där de fyra huvudkraven på forskning är; informationskrav, samtyckeskrav, konfidentialitetskrav och nyttjandekrav. Vi har tagit del av dessa principer och kommer att följa dem i vår studie. Med informationskravet menas att deltagarna, i detta fall skolorna, i vår studie har informerats och vi har även klargjort syftet med studien för dem. Vi har även informerat skolorna att det är frivilligt att delta i studien och att de kan avbryta sin medverkan när som helst. Vi har fått de deltagande skolornas muntliga samtycke för att kunna använda oss av deras krisplaner. Med konfidentialitetskravet menas att alla uppgifter som berör skolorna i studien lagras och avrapporteras på ett sådant sätt att utomstående inte kan identifiera dem. Det ska inte heller vara möjligt för obehöriga att komma åt materialet. För att säkra anonymiteten kallar vi skolorna; Skola A, Skola B, Skola C, Skola D och Skola E. Vi är medvetna om nyttjandekravet, som innebär att materialet kommer att bearbetas endast i vetenskapligt syfte.

8 Resultat

Vi har valt att studera fem skolors krisplaner. Nedan kommer vi att presentera skolorna och dess krisplaner både kort i sin helhet, dock är dödsfall det centrala temat som vi vill belysa. Vi kommer sedan att presentera de konkreta likheterna och skillnaderna som vi vill synliggöra. Slutligen redogör vi för de kommentarer som skolorna har gett angående de kompletterande frågorna om framtagningen av krisplanerna. Vi har valt att kalla de skolor som vi studerat för Skola A, Skola B, Skola C, Skola D och Skola E. Detta har vi gjort för att hålla skolorna anonyma i vår studie.

8.1 Skola A

Krisplanen för Skola A är uppdaterad senast år 2007. Skola A:s krisplan börjar med en tydlig innehållsförteckning med handlingsplaner för bland annat barn som dör i skolan, barn som dör utanför skolan, barn som tar självmord, personal som dör i skolan och utanför, barn som mister nära anhöriga osv. Handlingsplanen innehåller en sida med viktiga telefonnummer exempelvis till, SOS alarm, närliggande sjukhus och skolans administration. Vidare innehåller krisplanen en telefonlista till krisgruppen på skolan som består av områdeschef, rektor, kurator, psykolog, skolsköterska, specialpedagog, vaktmästare, husmor och expeditionens personal.

I inledningen betonas vikten av beredskap inför oförutsedda händelser samt att en tydlig beredskap anses vara en förutsättning för att möta kriser. Den bästa beredskapen anses vara kunskap och övning inför olika krissituationer. Inledningsvis poängteras vikten av kortfattade och tydliga rutiner som all personal ska känna till.

Skola A:s krisplan innehåller en sida med krisberedskap. Här beskrivs att rektorn har det yttersta ansvaret för att det ska finnas en organisation för krisberedskap. Rektorn har till sin hjälp skolans krisgrupp som har till uppgift att organisera sig snabbt och rationellt vid krissituationer. Krisgruppens uppgift är att samordna arbetet vid kritiska situationer och inhämta information om vad som har hänt. Rektorn informeras omedelbart om händelsen och krisgruppen, med elevhälsoteamet, kallas till konferens. Skola A påvisar en tydlig struktur över vilka frågor som bör klargöras:

- Vad har hänt, när hände det?
- Vilka är drabbade och på vilket sätt?
- Var finns de drabbade?
- Vilka ska informeras och på vilket sätt?
- Vem gör vad?

Det poängteras att all kontakt med massmedia ska gå via rektorn och att barnen ska skyddas betonas särskilt tydligt. Saklig information lämnas till barnen, personal och föräldrar om händelsen samt var i skolan kan man få hjälp och stöd. Vidare betonas att elever med andra språk ska informeras via en tolk. Vid allvarliga incidenter kan personalförstärkning behövas. Behovet av uppföljning bedöms av krisgruppen.

Skola A beskriver kommunens krisnätverk som förkortas med POSOM (psykiskt och socialt omhändertagande vid stora olyckor och katastrofer). I det avsnittet beskrivs även krisnätverkets funktion där de tillsammans med skolan tillkallar till ett möte med de inblandade. Vid ett sådant möte går de igenom de fakta, tankar, reaktioner och intryck som de deltagande har upplevt. Syftet är att undvika onödiga efterreaktioner som kan drabba både den enskilde och arbetsgruppen.

Krisplanen för Skola A beskriver de vanliga krisreaktionerna och här beskrivs även olika krisfaser kort och konkret. Vidare betonas vikten av samtal med personer i kris samt vad de ska tänka på vid ett sådant samtal. Samtalet ska ske i form av ett klass- gruppssamtal. Exempelvis att inte trösta, vara nära och närvarande och söka kroppskontakt med barnet. Nästa punkt i Skola A:s krisplan beskriver hur samtalet ska gå till. Hur samtalsledare ska bemöta barnens reaktioner samt att ge god tid för tankat och känslor. Samtalsledaren berättar kort om den inträffade händelsen för att sedan låta alla barn säga det de har att säga. För att

undvika efterreaktioner ska minst en uppföljning ske i gruppen och här kan krisgruppen utnyttjas.

Skola A anger en tydlig rollfördelning i sin krisgrupp, där gruppens olika funktioner är utförligt beskrivna. I krisplanen finns en sida om vad som händer när ett barn dör i skolan, med några punkter, om vad lärarna ska tänka på vid en krissituation. De ska bland annat underrätta rektorn, tillkalla polis och ambulans och stanna hos barnen. Familjen underrättas av rektorn och krisgruppen upplyser barnen om det som har skett. Krisgruppen informerar övrig personal om händelsen och vilka stödåtgärder som sätts in samt planer för vidare åtgärder. Krisgruppens uppgift är också att göra bedömningen om händelsen haft några effekter på barnen och personal. Krisgruppen ska utforma skriftlig information till föräldrarna så att de meddelas så snart som möjligt. Berörda lärare ska erbjudas ett första samtal om händelsen. Vid dödsfall i skolan ska föräldramöte ordnas så snart som möjligt.

Minnesstund är ett måste som ska ordnas dagen efter händelsen. Anhöriga och församlingen ska meddelas om minnesstunden. Tillfället ska inledas med minnesord från rektorn. Sedan pratar prästen och därefter är det klassföreståndaren som kan säga några ord. Det kan vara bra om någon/några kan läsa en dikt, sjunga en sång eller spela musik. Skola A beskriver i sin krisplan hur en begravning ska gå till. Exempelvis att rektorn tillsammans med anhöriga skickar skriftlig inbjudan, flaggan ska hissas upp och hur transport till och från kyrkan ska ordnas.

I Skola A:s krisplan problematiseras uppvisning av den döde. Läraren uppmanas att berätta för eleverna i förväg hur den döde ser ut samt att förbereda eleverna på de reaktioner som kan väntas. Vidare beskriver krisplanen hur underrättelsen ska gå till vid dödsfall. Här redogörs för Dyregrovs förslag på hur dödsbudskapet ska meddelas för barnen, samt hur lärarna ska agera vid en sådan situation. Skola A betonar också vikten av en krislåda samt att innehållet och platsen för lådan beskrivs noggrann.

Krisplanen har litteraturförslag på böcker som behandlar kris. Bland dessa finns böcker av Atle Dyregrov och Johan Cullberg som kan läsas av vuxna. Sedan finns en litteraturlista för med förslag för barn som handlar om döden.

8.2 Skola B

Det finns inget datum angivet för när Skola B:s krisplan är uppdaterad. Skola B:s krisplan har en tydlig innehållsförteckning. Innehållsförteckningen visar i vilka olika bilagor som telefonnummer kan hittas och hänvisning till en aktuell elevförteckning ges.

Innehållsförteckningen visar också olika handlingsplaner för tänkbara situationer. Följande handlingsplaner, som berör dödsfall, finns angivna; dödsfall elev, självmord elev, elev som mister nära anhörig och dödsfall personal. Vidare presenteras särskilda avsnitt för begravning, stöd för personal, samtal med personer i kris samt förslag på musik och litteratur.

Skola B:s krisplan har en kort inledning om krissituationer och krisarbete. I inledningen framgår det att handlingsplanen är tänkt som en hjälp vid allvarliga krissituationer. Vidare presenteras skolans styrgrupp och krisgrupp. Styrgruppen innefattar; rektor, skolpsykolog, skolkurator och skolsköterska. I krisgruppen finns styrgruppens medlemmar samt; områdesassistent, SYV, husmor, tre arbetslagsledare, skyddsombud, fritidsledare och servicechef. Om rektor inte finns till hand vid en kris så poängteras det att ställföreträdande rektor är ansvarig. Styrgruppen och krisgruppen presenteras med namn, men utan telefonnummer.

Ett av avsnitten i Skola B:s krisplan behandlar krisberedskapen på skolan. Här poängteras det att en informationspärm ska finnas lätt tillgänglig. Det är rektorn, följd av ställföreträdande rektor, som har det yttersta ansvaret vid en krissituation. På denna sida synliggörs ett antal frågor som bör klargöras som exempelvis; Vad har hänt? Var finns de drabbade? Vem gör vad? Att massmedialt intresse ska hanteras via rektor samt att en tolk ska anlitas vid språksvårigheter är markerat i fet stil. Saklig information ska ges till elever och personal om olyckan samt var hjälp och stöd finns att tillgå.

Personalens ansvarsområden presenteras noggrant och tydligt i ett eget avsnitt i krisplanen. Här får rektor, skolvärdinna, vaktmästare, skolsköterska och kurator, i punktform, veta vilka ansvarsområden de har. Även den övriga personalen får uppmaningen att de vid behov kallas till krisgruppen.

Skola B har omfattande handlingsplaner för tänkbara situationer, i samband med dödsfall, som tidigare angetts. När det gäller dödsfall elev så har Skola B delat upp handlingsplanen i två delar, en för dödsfall i skolan samt en för dödsfall utanför skolan. Vid dödsfall i skolan så tillkallas ambulans och polis, rektorn samlar styrgruppen och personal ska stanna hos eleven som avlidit. Familjen ska underrättas om olyckan, men det poängteras tydligt att dödsfall ej får meddelas av skolan. Det poängteras vidare att övriga elever inte får underrättas om dödsfallet utan tillstånd av polis. Den ansvariga mentorns uppgift är att informera sina elever om skolans åtgärder, om det klassrumssamtal som kommer att ske nästa dag samt om begravningen. Om en elev avlider utanför skolan så ska det kontrolleras med hemmet om vilken information som får ges ut till klassen/skolan. Berörd klass ska informeras av mentor och detta eventuellt med hjälp av någon ur krisgruppen. Handlingsplanen, vid dödsfall elev, fortsätter med allmän information. Uppmaningar om att vara öppen och konkret samt att låta eleverna komma till tals ges. Vidare finns punkter om att en minnesstund bör hållas dagen efter och att uppföljning ska ske. Det poängteras att skolans krisgrupp ska utnyttjas samt att ansvarig personal för klassen kommer att behöva mycket stöd.

Om en elev begår självmord anges det att samma handlingsplan som vid en elevs dödsfall ska följas. Dock påpekas det att det vid självmord väcks djupa existentiella frågor om liv och död, livets mening och skuld. Enligt Skola B:s krisplan är det därför särskilt viktigt att tänka på hur dödsbudet framförs, vilken dödsorsak som anges och så vidare. En präst kan här behövas. I fet stil anges det att om anhöriga inte ger sitt tillstånd att dödsorsaken får meddelas så måste detta respekteras.

Om en elev mister en anhörig så kontaktas familjen och det är de som avgör vem ska informeras om hur detta ska gå till. Det viktigaste är återigen att respektera eleven och dess anhörigas önskemål samt att göra en uppföljning.

Om ett dödsfall sker bland personalen så följer denna handlingsplan i stort samma mönster som när en elev avlider. Det finns dock en punkt om praktiska detaljer med om personal avlider. Alla klasser ska informeras av ansvarig personal och rektor ska ge föräldrar skriftlig information om bortgången. Personalen ska få krisstöd via företagshälsovården och det är rektors uppgift att kontakta dem vid behov. Slutligen poängteras det att anhörigas önskemål ska respekteras och att självmord särskilt ska beaktas.

Skola B har en särskild rubrik som berör begravning. Här belyser de det faktum att de anhöriga alltid ska tillfrågas om de önskar att arbetskamrater och/eller elever ska delta i

begravningen. Rektor och familj ska i samråd formulera en skriftlig inbjudan som sedan skickas hem till eleverna. Om elever ska delta i begravningen bör det ingående diskuteras vad som kommer att ske. Om eleverna känner ett behov av att vara med sina föräldrar ska de om möjligt få lov till det.

I Skola B:s krisplan finns det ett teoretiskt avsnitt som lyfter krisreaktioner, samtal med personer i kris och klass/gruppsamtal. Krisens olika faser med de vanligaste reaktionerna anges och det poängteras att alla människor reagerar olika i krissituationer. Det teoretiska avsnittet fokuserar på att låta sorgen ta tid, vikten av att vara lyhörd samt uppföljningens betydelse. Förutom klassamtal kan föräldramöten och enskilda samtal hållas. I dessa möten bör läraren utgå från det som har hänt och vad som kommer att ske. Det viktigaste är att fånga upp och lyssna utan att åtgärda och lösa. Både krisgruppen och föräldrarna i klassen bör ses som en resurs.

8.3 Skola C

Krisplanen för Skola C är uppdaterad i mars 2009. Krisplanen har ingen innehållsförteckning utan en kort inledning inleder planen. I inledningen lyfts det faktum att det vid krissituationer är väsentligt att ha en bra och tydlig beredskap. Detta skrivs utan närmre förklaring till vad detta innebär. Vidare skrivs att planens syfte är att vara till hjälp om eller när allvarliga krissituationer inträffar. Skola C poängterar i sin inledning att kunskap och övning är det bästa sättet att förbereda sig för en krissituation och att vi alla är olika rustade att klara av kriser, då vi bär med oss olika erfarenheter och upplevelser.

Inledningsvis presenteras skolans krisgrupp, med namn och telefonnummer. Krisgruppen består av rektor, skolsköterska, skolpsykolog och vikarierande rektor. Även Skola C:s ledningsgrupp och lokala skyddsombud finns angivna med telefonnummer. Skola C har en gemensam handlingsplan för när någon blir svårt skadad eller avlider på skolan. Handlingsplanen är i form av en punktlista där den första punkten innefattar akuta åtgärder på olycksplatsen. Detta sker i form av första hjälpen och att ambulans, brandkår eller polis tillkallas via 112. Punkt två består av att hålla barnen borta ifrån olycksplatsen. I punkt tre kontaktas krisgruppen och under denna punkt klargörs det att kontakten med de anhöriga sker via krisgruppen. Punkt fyra berör barngruppen med kort praktiskt information. Barngruppen ska samlas i respektive klassrum där närvaro ska kontrolleras. Inget barn får gå hem till ett tomt hus. Vidare ska klassen invänta information ifrån krisgruppen. Under sista punkten i handlingsplanen poängteras det att vittnen till olyckan särskilt ska tas omhand. Vid samtliga punkter anges det vem som är ansvarig och under samtliga punkter är detta "berörd personal" utan närmre förklaring till vad det innebär.

Skola C, har i sin handlingsplan för svåra olyckor och dödsfall på skolan, en särskild ruta med saker att tänka på vid akuta situationer. Det anges att tänka på följande; krislåda, värme, vätska, vila, något lätt att äta, avsätta tid för samtal, levande ljus samt lugn och ro. I handlingsplanen anges också krislådans funktion. Lådan innehåller material för krisbearbetning.

Skola C har en särskild rubrik för beredskap vid om en elevs förälder eller syskon avlider. Familjen ska om möjligt avgöra vem ska informeras och om hur det ska gå till. Det är här krisgruppens uppgift att prata med de anhöriga. Vidare ska händelsen tas upp i klassen utifrån familjens önskemål och läraren uppmanas här till att lyssna. Slutligen finns en punkt gällande uppföljning. Läraren ska observera berört barn och kamraterna samt kontakta krisgruppen vid behov.

I krisplanen har Skola C angett en modell för klass- och gruppsamtal. Till en början synliggörs samtalets betydelse vid svåra händelser. Vidare följer uppmaningar om hur samtalsledarna ska agera under klassamtalet. Allt som sägs under samtalet ska stanna inom gruppen, alla reaktioner är tillåtna och ingen ska tvingas till att säga något. Samtalsledaren uppmanas till att vara konkret och ge barnen gott om tid. Under samtalet ska ledaren berätta vad döden innebär och klargöra att personen som dött aldrig kommer att komma tillbaka. Uttryck som; "allt kommer att bli bra" och "tiden läker alla sår" ska undvikas. Under samtalet kan material från krislådan användas, som exempelvis en lämplig bok eller musik. En uppföljning ska alltid ske efter ett klassamtal.

Vidare innehåller Skola C:s krisplan tips på hur de kan gå vidare. Den tomma bänkplatsen ska markeras med ljus, blommor och foto. Genomgående är att alltid lyssna och ta emot reaktioner. Att avsätta tid regelbundet lyfts också fram ett antal gånger i krisplanen. Pedagogerna uppmanas att hålla kontakten med föräldrarna och att möjligen ha ett föräldramöte kring händelsen. Skola C:s krisplan avslutas med en sida med teori som innefattar krisens faser och vanliga krisreaktioner. En tydlig punktlista med saker att tänka på i samtal med personer i kris finns också med i teoriavsnittet. Slutligen finns telefonlistor till personal och servicepersonal med i krisplanen.

8.4 Skola D

Krisplanen för Skola D saknar information om senaste uppdatering. Krisplanen inleds med vikten av en bra och tydlig beredskap i krissituationer. Skola D ger ingen vidare förklaring till vad detta innebär. Det poängteras vidare värdet av en välstrukturerad krisgrupp som ska finnas till hands för alla berörda vid svåra händelser. Skola D:s krisplan understryker att rollfördelningen ska vara tydlig inom krisgruppen. Krisplanen lyfter fram att handlingsplanen är till för olika tänkbara krissituationer och i krisarbetet ska hänsyn tas till att vi är olika individer med olika behov. Det poängteras även att vi är rustade för att klara av krissituationer på olika sätt beroende på våra erfarenheter och upplevelser.

I krisplanen för Skola D presenteras styrgruppen som består av rektor, skolsköterska, speciallärare, skolpsykolog och skolkurator. Skola D har även en krisgrupp som består av den ovannämnda styrgruppen samt en grundskollärare, en förskolelärare, en barnskötare, skyddsombudsman och vaktmästare. Både styrgruppen och krisgruppen är angivna med namn och telefonnummer i krisplanen.

I Skola D:s krisplan beskrivs de akuta åtgärder som sker vid en krissituation som exempelvis första hjälpen, kontakt med ambulans, polis och brandkår. Krisgruppen kontaktas omedelbart och kontakt med anhöriga sker via krisgruppen. Vidare understryks att barnen ska hållas borta från olycksplatsen och barnen ska samlas i sina respektive klasser. Information från krisgruppen inväntas innan olyckan bekräftas samtidigt som vittnen till olyckan tas om hand särskilt väl.

Senare i krisplanen betonas vikten av en krislåda som innehåller det mesta av det material för krishantering som kan behövas, samt var i skolan krislådan finns. Skola D har särskilda åtgärder vid olycksfall och dödsfall i skolan som framhålls i krisplanen. Dessa åtgärder är bland annat att det ska ges värme, vätska, vila, lugn och ro för barnen. Bland de akuta åtgärderna står att tid för samtal ska avsättas samt att levande ljus kan vara viktigt att ha.

Skola D framhäver i sin krisplan om vem och vilka som ska kontakta anhöriga vid dödsfall. Krisgruppen ansvarar för att kontakta anhöriga och de i sin tur avgör vem som ska informeras vidare. Övrig personal ska informera klasser utifrån informationen från krisgruppen och anhörigas önsknings. Samtalet med barnen ska följas upp samt att personalen observerar särskilt det berörda barnet och kamraterna, även här kan krisgruppen vara behjälplig.

Skola D har fastställt ett klass- och gruppsamtal i sin krisplan, där vikten av samtal vid svåra kriser lyfts fram. Vidare poängteras att var och en som känner behov av samtal ska ges möjlighet att prata av sig. Samtalen ska ledas av två personer. Samtalsledaren betonar att alla reaktioner är tillåtna samt att allt som sägs stannar inom gruppen. Samtalets tyngdpunkt lägger på att så kort och konkret som möjligt tala om händelsen och ge barnen god tid till tankar och känslor. Ingen ska känna sig tvingad att prata och att alla får tala till punkt. Vidare under samtalet ska ledaren prata om döden och vad döden innebär. Det är viktigt att tala om för barnen att alla livsfunktioner upphör och den döde inte känner smärta samt att bekräfta att den döde aldrig kommer att komma tillbaka. Samtalsledaren kan läsa ur en bok eller spela lämplig musik samt att kan använda material från krislådan. Krisgruppen kan vara behjälplig vid både samtal och den uppföljning som ska ske.

Krisplanen lyfter fram de olika krisfaserna och allmänna krisreaktioner i samband med kriser hos barn. Sedan innehåller krisplanen en tydlig lista på vad lärarna ska tänka på vid samtal med krisdrabbade barn. Vikten av att avsätta tid för reaktioner samt att aktivt lyssna och vara delaktigt i barnens diskussioner tydliggörs. Kontakt med föräldrarna anses vara viktigt och ett föräldramöte är bra tillfälle att prata om händelsen. Slutligen innehåller Skola D:s krisplan viktiga telefonnummer till bland annat polis, närmaste sjukhus, socialtjänst, kyrka och krisnätverk i kommunen.

8.5 Skola E

Skola E:s krisplan saknar innehållsförteckning och datum för när den senast är uppdaterad. Krisplanen har en inledning där vikten av en bra och tydlig beredskap poängteras. En fungerande krisgrupp med tydlig rollfördelning och regelbunden uppföljning av vidtagna åtgärder ses som en självklarhet. Vidare skrivs det i inledningen att det bästa sättet att förbereda sig inför en krissituation handlar om kunskap och övning. Enligt Skola E:s krisplan är dess syfte att upprätta klara och kortfattade rutiner som all personal ska känna till. I inledningen framgår det också att krisplanen innehåller aktuella telefonnummer, handlingsplaner för tänkbara situationer samt förslag på lämplig litteratur och musik. På framsidan på Skola E:s krisplan finns en särskild ruta där frågan "Vad händer vid en kris?" behandlas. Utifrån rutan får läsaren veta att den närmaste ledaren ska kontaktas, krisgruppen samlas vid behov med hjälp av rektor samt att lämplig musik och litteratur finns att hämta i kansliet.

I Skola E:s krisplan finns ett avsnitt med krisberedskap. Rektor har det yttersta ansvaret vid en kris och till sin hjälp har ledningen skolans krisgrupp. Skolans krisgrupp har uppgiften att snabbt organisera och fungera rationellt då skolan drabbas av kriser. I krisberedskapsavsnittet ges förslag på frågor som ska klargöras vid krissituationer. Exempel på detta är; Vem gör vad? Vad har hänt och när hände det? Vidare finns kort information om hur massmedia ska hanteras och vikten av att anlita tolk om detta behövs. I avsnittet för krisberedskap presenteras den studerade kommunens krisnätverk och dess funktion. Skolan använder sig av krisgruppen POSOM.

Skola E har ett avsnitt i sin krisplan där teorin kring krisreaktioner presenteras. Krisens faser

och dess kännetecken lyfts fram. Det finns även ett konkret stycke med ytterligare kännetecken på just barn i kris. Vidare följer punkter om vad den som för ett samtal med personer i kris bör tänka på. Exempelvis, att inte försöka trösta utan att istället hjälpa till att sörja. Att vara nära och närvarande samt att lyssna aktivt. Vikten av att föra samtal i grupp poängteras under en egen rubrik. Här betonas det faktum att var och en ska få tala till punkt och att ingen ska tvingas att säga något.

I Skola E:s krisplan finns det en strukturerad lista i punktform som anger vilka ansvarsområden som personalen har. Här finns olika ansvarsområden specificerat för; rektor, administratörer, vaktmästare, skolsköterska, kurator/psykolog och personal. Personalen tillkallas vid behov av krisgruppen och klasslärarna ska ansvara för sina elever.

Skola E har fem handlingsplaner i sin krisplan som berör dödsfall. Dessa handlingsplaner är; dödsfall i skolan, dödsfall utanför skolan, elev som tar självmord, elev som mister nära anhörig och dödsfall personal. Handlingsplanen vid dödsfall i skolan är den mest omfattande och är författad i punktform. Här kan läsaren tydligt se vad som ska göras och i vilken ordningsföljd detta ska ske. Första hjälpen ska ges, ambulans och polis ska tillkallas och personal ska stanna hos eleven. Vidare ska krisgruppen samlas och familjen ska underrättas av polis, sjukhus eller präst. De övriga i klassen ska underrättas av krisgruppen med stöd av ansvarig lärare. Krisgruppen ska även göra en bedömning. Denna bedömning innefattar vilka omedelbara effekter händelsen har haft på elever och personal. Krisgruppen bedömer även vilka elever och personal som behöver särskild uppföljning samt behovet av hjälp utifrån skolan. Det finns också en punkt som innehåller information om hur återstoden av dagen ska gå till. Här ligger fokus på stöd i klassrummet, information både i skriftlig och muntlig form samt att föräldrar bör informeras via ett föräldramöte. En minnesstund ska ske dagen efter dödsfallet och de anhöriga kan vara med och utforma minnesstunden om de vill det.

Om ett dödsfall sker utanför hemmet sammankallar rektor skolans krisgrupp. De ska kontrollera med hemmet kring vilken information som ska ges ut till de övriga eleverna. När klassen informeras så ska den som ger dödsbudet tänka på att tala öppet om det som har hänt samt låta eleverna prata om sina tankar och känslor.

Vid självmord sammankallar rektor krisgruppen och sedan kan samma handlingsplan som vid en elevs dödsfall följas. Det poängteras att självmord kan väcka svåra frågor och att det därför är särskilt viktigt hur dödsbudet ges till eleverna. Om en elev mister en nära anhörig är det viktigast att respektera eleven och nära anhörigas önskemål. Den ansvariga läraren ska informera elevens kamrater och förbereda klassen på att eleven kan vara känsligare än vanligt. Om ett dödsfall sker bland personalen ska krisgruppen sammankallas. Information ska ges till övrig personal, men de anhöriga måste först ge sitt godkännande för att dödsbudet ska kunna meddelas. Handlingsplanen fokuserar här på hur informationen ska spridas, att uppföljningen är viktig, krisgruppens betydelse samt vikten av att föra samtal i gruppen.

I Skola E:s krisplan finns det särskild information som berör begravning. De anhöriga ska först och främst tillfrågas om de vill att elever och personal ska närvara. Ska elever närvara bör läraren föra ett djupgående samtal kring vad som kommer att ske innan begravningen. I samband med begravningen ska även en kort minnesstund hållas med samtliga elever på skolan.

Skola E:s krisplan avslutas med litteraturförslag både för vuxna och för barn. I litteraturlistan

för vuxna anges bland annat författare som Johan Cullberg och ett flertal böcker av Atle Dyregrov.

8.6 Konkreta likheter och skillnader

Många av de studerade krisplanerna har flera konkreta likheter. Skola B, C och D har identiska inledningar som saknar referens. Även Skola A och Skola E har identiska inledningar. Vidare ingår rektor, skolsköterska och skolpsykolog i samtliga av de studerade skolornas krisgrupper. Vissa skolor har sedan valt att komplettera sina krisgrupper med ytterligare personal.

Skola A, B och E har ett särskilt avsnitt med krisberedskap. Under denna rubrik tar dessa tre skolor upp samma saker och de har samma fem frågor som ska klargöras vid en kris. Dessa fem frågor är;

- Vad har hänt, när hände det?
- Vilka är drabbade och på vilket sätt?
- Var finns de drabbade?
- Vilka ska informeras och på vilket sätt?
- Vem gör vad?

Av de studerade krisplanerna innehåller samtliga ett teoretiskt avsnitt med information om krisens fyra faser och krisreaktioner. Samtliga krisplaners teoretiska avsnitt är ungefär lika omfattande och informationen de ger är mycket lika. Ingen krisplan anger särskild information om teorin bakom sorg och ingen skola, förutom Skola A, anger referens för det teoretiska avsnittet.

Skola A och E har flera likheter i sina krisplaner. Texterna är på många ställen identiska och de är uppbyggda på liknande sätt. Båda skolorna hänvisar också till den studerade kommunens krisnätverk och krisgruppen POSOM.

De fem studerade krisplanerna innehåller samma modell för klass- och gruppsamtal. Texten gällande detta är på många sätt identisk och ingen av skolorna, förutom Skola A, anger referens.

Skola A, B och E har olika handlingsplaner för tänkbara krissituationer och olika former av dödsfall i sina krisplaner. Skola C och D saknar handlingsplaner för olika tänkbara situationer. De har istället en gemensam handlingsplan för svåra olycksfall och dödsfall. Skola C och D:s handlingsplaner liknar varandra innehållsmässigt men skiljer sig formmässigt.

Tre av de studerade krisplanerna innehåller en särskild punkt som berör begravning. Skola B och E har nästan en identisk text som berör hur skolan ska agera vid begravningar. Skola A har en text i punktform med fler funderingar som personalen ska reflektera kring innan begravningen.

8.7 Skolornas kompletterande svar

Av de fem studerade skolorna så var det endast två skolor som svarade på de kompletterande frågorna som de fick via mail. (se bilaga 1) Skola C:s rektor svarade kort att hon/han inte visste hur framtagningen av krisplanerna hade gått till, då rektorn var ny vid sin tjänst. (Personlig kommunikation via mail, 28 april 2010) Skola E:s kurator svarade att hon/han har

varit med vid framtagningen av både Skola E:s och Skola A:s krisplaner löpande under de senaste tio åren. Kuratorn menar att likheterna dem emellan är lätta att förklara av denna anledning. Enligt Skola E:s kurator har krisplanen för deras skola funnits sedan 1990-talet. Kuratorn påpekar dock att den är uppdaterad och ändrad genom åren. Kuratorns slutsats är att de andra skolorna förmodligen har utgått ifrån Skola E:s krisplan när de har gjort sina egna. (Personlig kommunikation via mail, 29 april 2010)

9 Diskussion och slutsatser

Vi är medvetna om att vi i vår frågeställning ”*Hur kan en bra krisplan vara uppbyggd?*” använt oss av det värderande ordet *bra*. Detta har vi gjort då ordet *bra* är ständigt förekommande i den bearbetade litteraturen (se Dyregrov, Skolverket m.fl.) och i de krisplaner som vi har tagit del av. Utifrån den teoretiska bakgrunden kan vi ge vår definition och göra en bedömning av en bra krisplan genom att ange vad den bör innehålla. Enligt Dyregrov (2006) ska en bra krisplan vara kortfattad och konkret. Vi anser att en innehållsförteckning underlättar för läsaren att hitta information på ett enkelt sätt och därför är en viktig del i definitionen av en bra krisplan. Vidare, bedömer vi i enlighet med Dyregrov (2006), att telefonnummer till brandkår, polis och ambulans givetvis ska finnas med tidigt i en bra krisplan. I de studerade krisplanerna fann vi att ansvarsfrågan var otydlig. För att en krisplan ska kunna bedömas som bra, så anser vi med stöd av Dyregrov (2006), att en tydlig översikt över personalens ansvarsområden måste anges. Personalens ansvarsområden måste klargöras och personalen måste anges med namn och aktuellt telefonnummer, då vi precis som Dyregrov (2006), tycker att detta gör krisplanen mer konkret. Om personalens ansvarsområden är konkretiserade med namn och telefonnummer så underlättar detta för läsaren. Läsaren kan på ett enkelt sätt se vem hon/han ska kontakta och personalen kan bli mer medveten om sin roll vid en eventuell krissituation. Vidare anser vi, i enlighet med Nilzon (2004), att en bra krisplan bör innehålla information om hur elever och föräldrar ska informeras vid en eventuell krissituation. Detta tror vi, med stöd av Nilzon (2004), underlättar personalens arbete då de snabbt måste agera vid en kris. En bra krisplan bör vidare, enligt Dyregrov (2006), innehålla tydliga handlingsplaner med åtgärdsprogram för olika tänkbara krissituationer. Vi tror att detta kan skapa gynnsamma förutsättningar för både skolans personal och elever då krisarbetet underlättas när handlingsplanen är särskilt anpassad för den aktuella krissituationen. Dyregrov (1995) beskriver en modell för klassamtal efter krissituationer som vi tycker ska finnas med i en bra krisplan. Modellen ger ett konkret stöd för de lärare som ska prata med sina elever och modellen hjälper eleverna att bearbeta det som har hänt på ett gott sätt enligt Dyregrovs studier. Vi kan till viss del, utifrån den bearbetade litteraturen, bedöma hur en bra krisplan ska vara uppbyggd. För att en krisplan helt ska kunna benämnas som bra så krävs det att krisplanen fungerar i praktiken. För att kunna ge en rättvis och ärlig bild av de studerade krisplanernas definition av bra, så anser vi att vidare studier, där krisplanernas användbarhet ligger i fokus, krävs. Endast då skulle vi kunna avgöra om krisplanen är bra uppbyggd inför eventuella krissituationer.

Vår studies andra frågeställning är ”*Vilka delar är väsentliga för att en kris ska kunna bemötas på bästa sätt?*”. Vi kommer vidare i vår diskussion att jämföra de studerade krisplanerna och ge en bild av intressanta synvinklar, utifrån vårt syfte. Vi kommer även att lyfta fram de delar som vi anser vara särskilt väsentliga, i enlighet med vår teoretiska bakgrund, för att en kris ska kunna bemötas på bästa sätt.

Enligt Skolverket (2000) ska varje skola ha en krisplan som uppdateras kontinuerligt. I resultatet har vi redovisat att samtliga studerade skolor har en krisplan. Dock ger vissa krisplaner sken av att vara mer genomarbetade än andra. Endast två av fem av de studerade

krisplanerna anger datum för senaste uppdatering. Skola C:s krisplan är uppdaterad i mars 2009 och Skola A anger år 2007 som senaste uppdateringsdatum. Utifrån Skolverkets rekommendation (2000) sker inte uppdateringar av krisplaner kontinuerligt som de ska och detta kan enligt Skolverket (2000) försvåra krisarbetet. Trots att det saknas angivelser för senaste uppdatering så kan vi inte veta om krisplanerna blivit uppdaterade eller inte. Vår uppfattning är att skolorna möjligen följer Skolverket (2000) och har uppdaterat sina krisplaner utan att ange detta i planen. Vi anser dock att datum för senaste uppdatering är en väsentlig del för att en krisplan ska kunna klassas som bra, då det underlättar för läsaren och gör krisplanen mer konkret. Vi tycker också att ett datum för senaste uppdatering säkerställer krisplanens aktualitet och därför är särskilt väsentlig.

Enligt Dyregrov (1997) ska krisplaner innehålla handlingsplaner för olika tänkbara situationer. I de krisplaner som studerats har inte alla handlingsplaner för olika krisartade situationer. Vi anser att detta är en väsentlig del i en bra krisplan. Detta ger lärarna konkreta verktyg för hur de ska hantera olika krissituationer. I de studerade krisplanerna ser vi att handlingsplaner, om just dödsfall, finns med som handlingsplaner. Skola A, B och E har behandlat barns dödsfall, anhörigas dödsfall samt skolpersonalens dödsfall. Medan Skola C och Skola D bara har dödsfall i sin helhet som handlingsplan. Detta innebär att dödsfall behandlas genomgående i varje krisplan, men de som har handlingsplaner för olika tänkbara situationer upplever vi som mer tydliga och konkreta. Vi tror att det underlättar för personalen att hantera krissituationen om handlingsplanen är specifik för den aktuella sortens kris.

Samtliga av de studerade skolorna ger en bild av krisens faser i enlighet med Cullberg (2006). Skolverket (2000) menar att det är viktigt att personalen har kunskap om krisreaktioner. Alla krisplaner, som har legat till grund för studien och som vi har redogjort för i vårt resultat, beskriver kortfattat de fyra krisfaserna men de nämner inte alls sorgereaktionerna och dess följder. Vi anser, med stöd av Fyhr (2003), att all personal på skolan bör känna till skillnaden mellan sorg och kris samt dess faser. Saknas kunskap om detta kan det medföra svårigheter i krishantering då sorg och kris, enligt Fyhr (2003), är olika processer. Enligt Gyllenswärd (1997) är barns kris- och sorgereaktioner annorlunda jämfört med vuxnas. Vi anser därför att det är viktigt att skolpersonalen känner till detta, för att kunna hjälpa och stödja barnen på bästa sätt. Vi anser också att skolpersonalen omöjligt kan se eller lägga märke till när barn befinner sig i kris och mår dåligt, om de inte är förtrodda med kunskap om kris och sorgereaktioner. Frågan är om en teoretisk bakgrund är en väsentlighet för att en krisplan ska kunna klassas som bra och om det påverkar hur krisen kommer att hanteras? Vi har slagit fast vid att massor av kunskap är nödvändigt för att kunna vara beredd vid en krissituation. Dock är frågan om all teori ska finnas med i krisplanen, då en krisplan, enligt Skolverket (2000), ska vara konkret och lätt att hitta hjälp i. Förslagsvis skulle skolorna kunna ha en separat pärm med den teoretiska bakgrunden samt med mer utförlig information om det förberedande krisarbetet. På detta sätt skulle skolorna få med all viktig information som berör sorg och kris samtidigt som krisplanerna blir mer lätlästa och kortfattade handlingsplaner med tydliga instruktioner som stöds av Skolverkets rekommendationer.

Ingen av de fem studerade krisplanerna, förutom Skola A, anger några referenser i sina krisplaner. Detta till trots att de använder sig av Dyregrov (1995) och hans modell för klassamtal samt av Cullberg (2006) och hans teori om krisens fyra faser. Detta anser vi vara en brist då referenshänvisning ger krisplanerna trovärdighet. Referenshänvisning ger också läsaren möjlighet att gå tillbaka till förstahandskällan för vidare fördjupning.

Skolverket (2000) betonar vikten av att både personalen och eleverna i skolan ska ha tränat sig på olika tänkbara krissituationer. De krisplaner som vi har bearbetat betonar också vikten av övning, men de anger exempelvis inte vilka typer av övningar det skulle handla om. Vi tror att krisgrupperna som har skrivit dessa krisplaner har haft goda intentioner när det gäller förberedelser och övningar inför krissituationer. Men tyvärr så visar sig det inte i krisplanerna. Vi kan dock inte dra slutsatsen att skolorna inte har förberett sig, då de kan ha gjort detta utan hänvisning till det i krisplanen. Vi skulle önska, i enlighet med Skolverket (2000), att krisplanerna tydliggör vilka slags övningar som ska genomföras i förebyggande syfte. Vi anser att samtliga krisplaner saknar information om hur det förebyggande arbetet inför eventuella krissituationer har sett ut. Vi ser förberedelse, såsom simuleringsövningar, krisseminarium och workshops, som en nödvändighet för att kunna bemöta barn i sorg och kris i skolan. Vi drar denna slutsats med stöd av Dyregrov (2006) och hans förslag på förberedelser inför tänkbara krissituationer. Vi anser vidare, i enlighet med Huntley (1996) och Dyregrov (1997), att det inte bara är personalen som ska få möjlighet att förbereda sig inför krissituationer. Givetvis bör även eleverna få chansen att bearbeta de tankar och funderingar som de har gällande döden. För att läraren ska kunna svara på barnens frågor krävs det, enligt Huntley (1996), att läraren själv har en egen inställning till döden. Genom att prata om döden i arbetslagen kan lärarna göra sig själva medvetna om deras föreställningar kring sorg och död. För att skapa meningsfulla situationer i klassrummet kan klassen exempelvis ha ett husdjur att ta hand om för att sedan diskutera frågor som berör djurets livscykel.

Stor del av vår teoretiska bakgrund har problematiserat hur vi kan bemöta barn i sorg och kris. Vi tycker att Dyregrov (1999) ger oss ett mycket viktigt råd. Vi måste lyssna på barnens tankar och ge dem tid att prata om det som har hänt. Detta poängteras även i de krisplaner som vi har tagit del av, vilket vi tycker, pekar på en god förståelse för barns behov i samband med en kris. Cullberg (2006) menar att det inte finns något enkelt recept för hur vi kan bemöta människor i sorg, då vi alla är olika och därför sörjer på olika sätt. Detta faktum är skolorna, enligt sina krisplaner, medvetna om, vilket givetvis även vi anser vara viktigt och väsentligt för god krishantering.

Dyregrov (1997) påpekar att skolan ska vara en plats där barnen kan uttrycka sina känslor och tankar. Alla krisplaner poängterar vikten av att ge tid till barnens tankar och reaktioner. Krisplanerna uppmanar lärarna att avsätta tid för klassamtal för att hjälpa barnen att bearbeta sina känslor. Av de fem studerade krisplanerna så anger samtliga samma modell för klassamtal. Texterna som berör modellen är på många ställen identiska. Med stöd i vår teoretiska bakgrund har vi funnit att skolorna använder sig av Dyregrov (1995 & 1993) och hans modell för klassamtal. Ingen av de studerade skolorna har angivit någon referens men krisplanernas formuleringar är mycket lika de uttryckssätt som Dyregrov (1995) använder sig av. Eftersom samtliga skolor har använt sig av Dyregrov (1995), och hans modell för klassamtal, så drar vi slutsatsen att Dyregrovs litteratur har haft stort inflytande vid framtagningen av krisplanerna. Anledningen till detta kan vara Dyregrovs gedigna arbete för Rädsla Barnen och det faktum att Skolverket rekommenderar Dyregrovs litteratur. Då Dyregrov är ledande inom forskning, som berör krisberedskap i skolan, så tar vi med stöd av honom fasta vid att en modell för klassrumssamtal är en väsentlig del av en bra krisplan.

Ingen av de studerade skolorna ger en tydlig bild av vilken roll läraren ska ha vid en krissituation. I vårt resultat har vi presenterat det faktum att det är läraren som ska ansvara för sin klass. Vidare information kring hur just läraren ska agera och en tydligare bild av ansvarsfrågan saknas i de studerade krisplanerna. Vid en krissituation är det meningen att

läraren ska kunna gå till krisplanen för att finna information kring hur hon/han ifråga ska agera och se vilket ansvar hon/han har. Vi hävdar att en närmre presentation av lärarens roll är väsentlig för att denne ska kunna förbereda sig för en eventuell krissituation. I enlighet med Dyregrov (1995) anser vi att läraren är den som känner barnen bäst och därför vet hur de på bästa möjliga sätt kan bemöta barn i sorg och kris.

I det inledande skedet var tanken med den här studien att jämföra två kommuners skolors krisplaner. På grund av en kommuns bortfall så blev studien en djupdykning i den studerade kommunens skolors krisplaner. Frågan är om vårt resultat hade påverkats om den kommunen som föll bort hade deltagit i studien? I resultatet har vi presenterat ett antal likheter i de studerade krisplanerna. Vi ställer oss tveksamma till om samma likheter hade funnits i den bortfallna kommunens krisplaner, då vi tror att ett visst samarbete har skett i kommunen vid framtagningen av krisplanerna. Detta stöds av det svar Skola E:s kurator skickade på de kompletterande frågorna, angående framtagningen av krisplanerna, som skolorna fick via mail. Skola E:s kurator menade att hon/han tagit fram både Skola E:s och Skola A:s krisplaner. Kuratorn trodde också att övriga skolor i kommunen utgått ifrån Skola E:s krisplan, då den funnits sedan 90-talet. Kuratorns svar stöds av det faktum, som presenterats i resultatet, att Skola A och Skola E har stora likheter i sina krisplaner. I enlighet med Dyregrov (2006) anser vi att varje skola ska utarbeta sina egna krisplaner, utifrån sina egna resurser och förutsättningar. Med stöd av Dyregrov (2006) så anser vi att en väsentlig del av en bra krisplan kännetecknas av det faktum att skolan ifråga har utarbetat sin egen krisplan. Vi har hittat många identiska likheter i de studerade krisplanerna vilket visar på att skolorna har samarbetat eller har kopierat varandras krisplaner. Den diskussion som förs vid framtagningen av krisplanerna, anser vi vara, med stöd av Dyregrov (2006), mycket väsentlig och i sig en god förberedelse inför en eventuell krissituation. Att vi har funnit så stora likheter belyser också det faktum att vi inte har funnit många konkreta skillnader. Vi tror att vi hade hittat fler konkreta skillnader om vi hade jämfört olika kommuners skolors krisplaner. Vi tror att samarbete kommunerna emellan, vid framtagning av krisplaner, är mindre troligt i jämförelse med samarbete i den enskilda kommunen.

Vår förhoppning är att denna studie kan underlätta skolornas arbete vid framtagningen av de, enligt Skolverket (2000), obligatoriska krisplanerna. Vi hoppas också att vår studie ska kunna inspirera den enskilde läraren eller lärarstudenten, som kommer att möta barn i sorg och kris, då vår studie förhoppningsvis har gett fenomenet, dödsfall i skolan, lite nytt ljus.

10 Vidare forskning

Vi har i vår studie valt att fokusera på de studerade skolornas krisplaner och den beredskap som dessa påvisar. För vidare forskning hade det varit mycket intressant att studera hur dessa krisplaner fungerar i praktiken. Genom exempelvis intervjuer och enkäter skulle krisplanernas användbarhet kunna studeras. Med hjälp av detta skulle ett konkret förslag på en bra krisplan kunna ges och vi skulle då också få veta hur välanvända krisplanerna är i verkligheten. Vidare skulle det vara intressant att studera hur det har gått till när krisplanerna författades mer utförligt.

11 Referenser

11.1 Litteratur

Andersson Mariann & Ingemarsson Kristina (1994). *Kris och katastrof*. Stockholm: Liber utbildning.

Cullberg Johan (2006). *Kris och utveckling*. Stockholm: Natur och kultur.

Davidson Bo & Patel Runa (2003). *Forskningsmetodikens grunder. Att planera, genomföra och rapportera en undersökning*. Lund: Studentlitteratur.

Dyregrov Atle & Kari (2008). *Det sociala nätverkets stöd vid plötsligt dödsfall - när livet måste gå vidare*. Hungary: Studentlitteratur.

Dyregrov Atle & Raundalen Magne (1995). *Sorg och omsorg*. Lund: Studentlitteratur.

Dyregrov Atle (1997). *Beredskapsplan för skolan*. Stockholm: Rädda Barnen.

Dyregrov Atle (1999). *Små barns sorg*. Stockholm: Rädda barnen.

Dyregrov Atle (2006). *Beredskapsplan för skolan*. Stockholm: Rädda Barnen.

Foster Sis (1990). *Barn, död och sorg. Om barn i sörjande familjer*. Södertälje: Norstedts Förlag AB.

Fyhr Gurli (2003). *Hur man möter människor i sorg*. Stockholm: Natur och kultur.

Gyllenswärd Göran (1997). *Stöd för barn i sorg*. Stockholm: Rädda Barnen.

Holme och Solvang (1997). *Forskningsmetodik- Om kvalitativa och kvantitativa metoder*, Lund, Studentlitteratur.

Huntley Theresa (1996). *Du, barnet och sorgen*. Falun: Bokförlaget Libris.

Jewett Jarrat Claudia (1996). *Barn som sörjer. Att hjälpa barn att klara av separationer och förluster*. Göteborg: Slussens Bokförlag.

Nilzon, Kjell R (2004). *Krishantering*, Falköping: Kommunikationslitteratur AB.

Stukát Staffan (2005). *Att skriva examensarbete inom utbildningsvetenskap*. Lund: Studentlitteratur.

Utbildningsdepartementet (1994). *Läroplaner för det obligatoriska skolväsendet och de frivilliga skolformerna*. Lpo94 och Lpf94. Stockholm: Utbildningsdepartementet.

Worden William J. (2006). *Sorgerådgivning och sorgeterapi. En bok för alla som möter och vill hjälpa sörjande*. Värnamo: Svenska Institutet för Sorgbearbetning.

11.2 Rapporter

Myndigheten för skolutveckling (2006). *När det värsta händer – Om krishantering i förskola och skola*. Stockholm: Liber Distribution

Skolverket (2000). *Beredd på det ofattbara*. Stockholm: Liber Distribution

11.3 Internet

Arbetskyddsstyrelsens föreskrifter om första hjälpen och krisstöd samt allmänna råd om tillämpningen av föreskrifterna. Hämtat 10 april 2010, från http://www.av.se/dokument/afs/AFS1999_07.pdf (u-å- 2007)

Forskningsetiska principer. Hämtat 8 april 2010, från http://www.vr.se/download/18.7f7bb63a11eb5b697f3800012802/forskningsetiska_principer_tf_2002.pdf (u-å- 2002)

Nationalencyklopedin. www.ne.se/kris, Hämtat 29 mars 2010

Nationalencyklopedin. www.ne.se/sorg, Hämtat 30 mars 2010

12 Bilaga 1

Frågor till samtliga rektorer för komplettering:

Vi undrar hur ni har gått tillväga vid framtagningen av era krisplaner?

Har det skett något samarbete mellan skolorna i kommunen vid framtagningen av krisplanerna? I så fall på vilket sätt?